

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Кваліфікаційна робота
з теми: **ЛІБЕРАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ
УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Виконав: здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти
Ist1-M23 групи
спеціальності 014 Середня освіта
Майданюк Сергій Сергійович

Керівник:
Федьков О. М., завідувач кафедри
архівознавства, спеціальних
історичних та правознавчих
дисциплін, доктор історичних наук,
професор
Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ

- 1.1. Історіографія проблеми
- 1.2. Джерельна база дослідження
- 1.3. Методологія магістерської роботи

РОЗДІЛ II. ПОЯВА ОСЕРЕДКІВ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

- 2.1. Передумови появи ліберальних партій у Наддніпрянській Україні
- 2.2. Всеросійські та українські ліберальні партії: ідеологічні особливості
- 2.3. Лібералізація цензури, як передумова появи політичної преси у Наддніпрянщині
- 2.4. Процес утворення перших ліберальних осередків в Україні

РОЗДІЛ III. УЧАСТЬ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ У ВИБОРАХ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

- 3.1. Участь ліберальних партій у виборах до I-ї Думи. Передвиборча кампанія та її результати.
- 3.3. Реакція лібералів на розпуск Державної Думи: протести і репресії влади
- 3.2. Ліберали Наддніпрянщини на виборах до II-ї Думи
- 3.4. Ліберальні партії Наддніпрянщини під час виборів до III-ї та IV-ї Державної Думи

РОЗДІЛ IV. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, СТРУКТУРА ТА СКЛАД ОСЕРЕДКІВ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

- 4.1. Політична діяльність ліберальних осередків
- 4.2. Інформація про організаційну структуру ліберальних партій Наддніпрянщини
- 4.3. Чисельність і персональний склад ліберальних осередків

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. На початку XX ст. Україна переживала період значних історичних політичних змін і соціальних перетворень, які суттєво вплинули на формування її політичного ландшафту. Одним із важливих елементів політичної сцени того часу стали ліберальні політичні організації, що виступали за демократичні реформи, захист громадянських прав і свобод. Ці партії мали значний вплив на суспільне життя та розвиток ідей національного самовизначення і модернізації в Наддніпрянській Україні. Історичні джерела тієї доби стають важливою основою для розуміння внеску ліберальних партій у політичну культуру та соціальні трансформації регіону. Лібералізм початку XX ст. зосереджувався на прагненні до демократичного ладу, підтримці громадянських свобод і економічних реформ. Представники ліберальних рухів активно поширювали свої ідеї через доступні громадськості видання, що дозволяє дослідити їхні програми, реакції на ключові події, методи діяльності та вплив на формування суспільної думки.

Аналіз ролі ліберальних партій в Наддніпрянській Україні початку XX ст. у висвітленні періодичної преси та інших джерел є актуальним із кількох причин. По-перше, це сприяє кращому розумінню політичного розвитку України та становлення її політичної ідентичності. По-друге, дослідження дає змогу виявити спільні та відмінні риси ліберальних рухів у різних регіонах України та їхній взаємозв'язок з іншими політичними силами.

На політичній арені того часу значну роль відігравали як загальноросійські ліберальні партії (кадети, октябристи, прогресисти), так і суто українські політичні об'єднання (Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія Товариство українських поступовців, Українська партія соціалістів-федералістів). Їх діяльність становила важливу роль в суспільному розвитку Наддніпрянської України початку XX ст..

Вивчення цієї теми дозволяє зануритися в історичні процеси, які визначили політичну ситуацію України в зазначений період, і оцінити вплив ліберальних ідей на суспільство. Аналіз періодики того часу дає змогу розкрити ключові політичні ідеології, аргументи та стратегії діяльності ліберальних партій, а також їхній внесок у розвиток політичної системи країни. Мета даної магістерської роботи полягає у дослідженні історії ліберальних політичних партій Наддніпрянської України початку XX ст., зосереджуючись на їх відображенні у періодичних виданнях. Вивчення цієї теми відкриває нові перспективи для розуміння історичних передумов формування політичного життя України, що також сприятиме аналізу сучасних політичних процесів.

Об'єктом дослідження є українські ліберально-демократичні партії та осередки загальноросійських ліберальних партій в суспільному житті українських губерній у складі Російської імперії на початку XX ст.

Предметом дослідження є процес становлення, ідеологія, організаційна структура, методи діяльності ліберальних партій, а також основні тенденції розвитку лібералізму в період кризи самодержавної влади.

Мета дослідження полягає в комплексному та системному аналізі діяльності українських та загальноросійських ліберальних партій у Наддніпрянській Україні початку XX ст. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання низки взаємопов'язаних між собою завдань.

Завдання роботи:

1. Провести аналіз стану розробки обраної проблеми в історіографії та здійснити огляд джерельної бази дослідження.
2. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження, обрати відповідні підходи й методи, та застосувати їх для вивчення й узагальнення конкретного матеріалу.
3. Описати структуру, чисельний склад і керівництво ліберальних партій у Наддніпрянській Україні.

4. Провести порівняльний аналіз програмних документів і політичних доктрин ліберальних партій.

5. Визначити ключові принципи виборчої діяльності українських лібералів під час виборчих кампаній до I–IV Державних дум.

6. Дослідити діяльність депутатів від ліберальних партій у Державних думах та проаналізувати процес розгляду й вирішення українських питань.

Методологія дослідження. Магістерська робота побудована на основі методологічних принципів об'єктивності, історизму, логічності, всебічності та відповідності. Застосовані підходи багатовимірності, діалектики, системності, а також регіонального аналізу.

Для реалізації завдань дослідження використано комплекс історичних методів: історико-генетичний – для з'ясування витоків і розвитку ліберальних партій; порівняльно-історичний – для аналізу подібностей і відмінностей між партіями; історико-типологічний – для класифікації ліберальних партій за їхніми ідеологіями та цілями; проблемно-хронологічний – для вивчення подій у їхньому послідовному розвитку; синхронічний і діахронічний – для оцінки одночасних подій і процесів у їх динаміці; ретроспективний – для аналізу впливу минулих подій на сучасний контекст.

Також застосовано міждисциплінарні підходи та методи, запозичені з соціально-політичних і гуманітарних дисциплін: системно-структурний – для дослідження організаційної структури партій; метод класифікації – для групування партій за основними критеріями; метод верифікації та виключення – для перевірки достовірності джерел; фальсифікаційний метод – для оцінки аргументів, наведених у джерелах; статистичний метод – для аналізу кількісних даних про партії та їхню діяльність.

Хронологічні межі дослідження. Дослідження охоплює період з 1904 по 1917 рр.. Нижньою межею є 1904 р. – рік заснування першої української ліберальної партії (Української демократичної партії, УДП). Верхньою межею є 1917 р. – період Лютневої революції, заснування Центральної Ради та появи

нових українських політичних сил. Водночас автор подекуди виходив за зазначені рамки, коли з'ясовував витoki ліберальних організацій і простежував еволюцію їхніх програмних та організаційних засад після лютого 1917 р.

Географічні межі дослідження. Географічний фокус обмежений територією дев'яти губерній Наддніпрянської України (Волинської, Подільської, Чернігівської, Київської, Катеринославської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Таврійської), які перебувала у складі Російської імперії. Це регіон був ключовим осередком діяльності українських і загальноросійських ліберальних партій, які діяли в межах спільного територіально-адміністративного, правового й соціально-політичного середовища.

Практичне значення. Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що подану у ній інформацію можуть використати: викладачі при підготовці до лекцій і семінарів із історії політичних партій України; студенти при підготовці до семінарських і практичних занять, при написанні тез і доповідей по історії політичних партій; вчителі історії при підготовці до уроків з історії. Матеріал роботи також бути цікавий усім, хто цікавиться політичною історією України.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, 4-х розділів, 14 підрозділів, висновків і списку використаних джерел і літератури, що нараховує 118 позицій. Загальний обсяг роботи – 101 сторінка, основної частини – 93 сторінки.

ВИСНОВКИ

Унаслідок проведеного дослідження історії ліберальних політичних організацій в українських губерніях російської імперії на поч.. ХХ ст., ми прийшли до наступних висновків

З'ясували, що ідеологія лібералізму з'явилась в українських землях у ХІХ ст. Лібералізм, поширений у Російській імперії, сильно відрізнявся від європейських аналогів. Зокрема, йому була притаманна певна елітарність, опозиційність, безкомпромісність, протистояння усім іншим політичним доктринам, радикалізм і більш лівий ухил, порівняно із європейським.

Досліджено історіографію даної проблематики, яка є досить обмеженою. В українській історичній науці є лише кілька спеціалізованих праць, що присвячені ліберальним партіям Наддніпрянської України. Більша частина історичних праць належить до пострадянського періоду, оскільки в радянську добу дана тематика досліджень була під негласною забороною, а доступ до джерел вкрай обмежений. Проте після 1991 р. спостерігається певний «прорив» у даній проблематиці, оскільки скасування цензури і часткове відкриття архівів дало можливість детально проаналізувати діяльність партій. Особливо це стосується періодичних видань – було відкрито величезну кількість газет, журналів, альманахів, часописів, в яких детально описувалось про діяльність ліберальних партій. Відзначимо, що спеціальних досліджень які займаються проблемою періодики ХХ ст. також вкрай мало, цей напрям дослідження іще не сформований остаточно. Джерельна база даної проблематики є досить репрезентативною і детальною. Вона включає архівні джерела, джерела особового походження, документи і матеріали, що стосуються діяльності партій. Найбільш чисельною групою джерел є періодика – газети, журнали, альманахи Російської імперії, в першу чергу Наддніпрянщини.

З'ясовано, що формування ліберальних партій в Російській імперії, зокрема в Наддніпрянщині, стало наслідком програми модернізації держави, яку започаткував Олександр II в період «Великих реформ», поступово стара

станови монархія відходила в минуле, станові перепони падали, почалося формування модерних політичних організацій, з'явилися провладні та опозиційні угруповання. Проте модернізація йшла вкрай повільно, а деякі старі інститути штучно консервувалися, через що залучення широких верств населення до політики було неможливим. Партії переважно складалися із невеликого прошарку освічених підданих (міської інтелігенції, буржуазії, аристократії, студентства). Ліберальна ідеологія в Російській імперії стала вкрай популярною наприкінці XIX ст. через свою опозиційність правлячого режиму і проєвропейську направленість. Велику роль у формуванні ліберальних партій відіграли земства, в Наддніпрянщині – громади. Першими були всеросійські ліберальні партії, як от кадетська, котра складалася із земців та інтелігенції. Зазначимо, що часто українці могли паралельно брати участь в роботі як загальноімперських, так і суто українських партій через «роздвоєність» ідентичності.

Загальноросійські та українські ліберальні партії у своїй організаційній структурі і програмових документах майже не відрізнялися, оскільки виходили вони із тих самих освічених прошарків суспільства, а членами цих партій були колеги по земствам, роботі в освіті, науці, пресі. Єдиною значною відмінністю було національне питання, яке загальноімперськими партіями, зазвичай, ігнорувалось, натомість українські партії завжди висували вимогу територіальної чи принаймні культурної автономії для українців та інших народів Імперії.

Важливим джерелом для висвітлення нашої проблематики виступає періодика, зокрема газети, журнали, часописи, альманахи. Формування політичної періодики стало наслідком лібералізації цензури і загалом підвищення попиту на таку продукцію: формування політичних партій зробило політику популярною в народі, кожна партія мала власні друковані джерела, або публікувалась у щотижневиках. Серед найбільш відомих періодичних видань Наддніпрянщини виділимо газети «Громадянська думка», «Рада», «Київська старовина», «Україна». Однак україномовних газет

і журналів була меншість, більшість продовжувала виходити російською. Зокрема, московський журнал «Украинская жизнь», губернські і міські газети «Южный край», «Приднепровский край», «Екатеринославские губернские ведомости» та ін.

Проблема діяльності ліберальних партій у Наддніпрянщині висвітлена у періодиці нерівномірно. Цьому було декілька важливих причин. По-перше, це пасивність самих партій. Партії Російської імперії не були постійними організаціями. Партійні осередки, зазвичай, створювались і діяли лише в період виборів до Державних Дум. Відповідно, передвиборча діяльність та агітація, а також партійні списки і результати виборів висвітлені у періодиці дуже детально. Завдяки газетам і журналам, ми змогли дослідити персональний склад, передвиборчі списки і кількість виграних місць у Думі. Що ж стосується повсякденної діяльності лібералів, то вона висвітлена вкрай слабо. Після думських виборів, більшість партійних осередків лібералів розпускалась, оскільки вони були малочисельні і часто складались лише із кандидатів у депутати. Окрім того, в Російській імперії не існувало «професійних політиків», усі передвиборчі кандидати мали власну професію і постійну роботу, а політикою займались лише у вільний час. Часто, політична діяльність лібералів обмежувалась написанням статей у газети і журнали, складанням доповідей для партійних конференцій чи передвиборчих агітацій. Так само із періодики ми мало що знаємо про чисельний і соціальний склад ліберальних осередків у Наддніпрянщині. Ліберали досить рідко збирались разом, партійні зібрання були нерегулярними, а більшість партійців, наприклад кадетів чи октябристів, пропускали більшість зібрань і засідань.

Відзначено, що передвиборча діяльність ліберальних партій висвітлена у газетах «Громадянська думка», «Рада», «Вестник партии народной свободы» та регіональній (губернській) пресі. Із наявних джерел можна стверджувати, що найбільшу активність у виборчих перегонах брали конституційні-демократи. Зокрема, це стосується найбільших осередків

партії – київського, катеринославського, харківського та одеського. Саме у великих містах знаходилась соціальна база кадетів – буржуазія та міська інтелігенція і частково середній клас (дрібні купці, ремісники, чиновники). Але і в провінції кадети були досить активними. Зокрема, в Чернігові, Сумах, Херсоні, Полтаві, Кременчуку. Кадети були найчисельнішою ліберальною партією і на виборах до I та II Державних Дум набирали найбільше голосів. Причиною цього були й законодавчі обмеження і нерівність голосів, наприклад голоси селян і робітників рахувались менше, ніж землевласників чи промисловців. Тому, перемога кадетів у I-й та II-й Думах в першу чергу показує нам настрої заможного населення українських міст. Українські партії, через свою малочисельність, як правило приєднувались до кадетів чи октябристів. Українські ліберальні партії не змогли самотійно перемогти на виборах, тому приєднувались до всеросійських партій, але у Думі утворили власну фракцію – Думську громаду, а згодом Товариство українських поступовців (ТУП). Успіх лібералів на виборах також пов'язаний із відмовою ліворадикальних партій брати участь у роботі I-ї Державної Думи, але вже у II-й Думі соціалістів було більше, ніж лібералів.

З'ясовано, що після «третьочервневого» перевороту, в імперії було змінено виборче законодавство і запроваджено більш сувору цензуру щодо преси, почалась «столипінська реакція», що одразу відобразилось на виборах. Кадети і октябристи отримували тепер набагато менше мандатів у Думі, а перемогу здобували монархісти і чорносотенці. Також партія октябристів стала більш правою і часто блокувалась із чорносотенцями. Загалом, у 1907-1914 рр. діяльність ліберальних партій сильно падає. Часто партійні осередки ліквідовувались зразу після парламентських виборів. Осередки партій у великих містах брали участь у виборах до міських дум, де вплив лібералів був більшим, ніж у Думі. Українські ліберали, зокрема ТУП да УДРП, займались переважно розбудовою мережі «Просвіт» і виданням української літератури. Таким чином, українські ліберали у передвоєнні роки активною політичною діяльністю майже не займались.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела:

1. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 276. Південно-Західне районне охоронне відділення, м. Київ. Оп. 1: Спр. 84. Переписка с губернскими жандармскими управлениями и сводки агентурных сведений о деятельности эсеров, еврейской партии «СС» и др. 506 арк.
2. Ф. 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Оп. 1. Спр. 1424. О конституционно-демократической партии.
3. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7415. Рапорт Могилевского уездного исправника о созыве собрания Моглиев-Подольской группы Конституционно-демократической партии. 21 арк.
4. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва). Ф. 102 ДП ОО. Оп. 1906. Д. 725. Выписка из письма П. Волкова. 15 арк.

Опубліковані джерела

Збірники документів і матеріалів

5. Конституционно-демократическая партия (партия народной свободы): Постановления 3-го съезда 21-25 апреля 1906 г. и Устав партии. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. 16 с.
6. Либеральное движение в России, 1902-1905 гг. / Отв. ред. В.В. Шелохаев; сост. Д.Б. Павлов; авт. примеч. О.Н. Лежнева, Д.Б. Павлов. Москва: РОССПЭН, 2001. 648 с.
7. Отчет Центрального Комитета конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 октября 1905 по октябрь 1907 г. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва «Общественная польза», 1907. 144 с.
8. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии. В 6 т. Том 1. Протоколы Центрального Комитета конституционно-демократической партии. 1905 - 1911 г. Москва: Прогресс-Академия, 1994. 528 с.

9. Съезды и заграничные конференции конституционно-демократической партии / Центр политической и экономической истории России Российского независимого института социальных и национальных проблем; отв. ред. В.В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 1997–2000. Т.1. Съезды конституционно-демократической партии: 1905–1907 гг. 742 с. Т.2. Конференции конституционно-демократической партии: 1908–1914 гг. 655 с.

10. Шелохаев В.В., Павлов Д.Б. (сост.). Российские либералы: кадеты и октябристы. Документация, воспоминания, публицистика. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. 304 с.

11. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. 82 с.

12. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1. Київ: Сучасність, 1983. 523 с.

13. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Програмові і додаткові матеріали / Упорядник В.Ф. Шевченко та ін. Київ: Консалтінг, Фенікс, 1993. 336 с.

14. Конституционно-демократическая партия. Съезд 12-18 октября: [Программа и постановления]. Санкт-Петербург: Тип. газеты «Свободный народ», 1905. 14 с.

Періодичні видання і публіцистика

15. В Чернігові. *Громадська думка*. 1906. 21 бер. №65 с.3
16. Вестник партии народной свободы. СПб., 1906. №1. 22 февраля.
17. Вестник партии народной свободы. СПб., 1906. №2. 23 марта
18. Вестник партии народной свободы. СПб, 1906. №4.
19. Вибори. *Громадська думка*. 1906. 21 бер. № 65. С. 3
20. Дорошенко Д. Україна в 1906 році. Україна. 1907. Т.1. №2. С. 1-29
21. Екатеринославские губернские ведомости. 1905. 5 ноября.

22. Екатеринославские губернские ведомости. 1905. 26 ноября.
23. Екатеринославские губернские ведомости. 1906. 7 марта.
24. З газет і журналів. *Громадська думка*. № 1. С. 3
25. Зібрання конституційно-демократичної партії. *Громадська думка*. 1906. №2. С. 2
26. Леонтович В. Зібрання конституційно-демократичної партії. *Громадська думка*. №2. 1 січня 1906. С. 2
27. Нова українська партія. *Діло*. Львів, 1905. 18 черв. (1 лип.). С.2.
28. Осинський Ю.. Настав момент великої ваги. *Громадська думка*. 1906. 12 квітня № 82. С. 2.
29. Приднепровский край (Екатеринослав). 1905. 29 марта.
30. Приднепровский край. 1910. 10 (23) апреля.
31. Приднепровский край. 1910. 21 февраля (6 марта).
32. Приднепровский край. 1910. 23 февраля (8 марта).
33. Приднепровский край. 1910. 25 февраля (10 марта).
34. Приднепровский край. 1910. 30 марта (11 апреля).
35. Рада. 1906. 15 вересня.
36. Рада. 1906. 14 листопада.
37. Рада. 1906. 1 листопада.
38. Рада. 1906. 20 жовтня.
39. Рада. 1906. 9 грудня.
40. Рада. 1907. 1 січня.
41. Рада. 1907. 10 січня.
42. Рада. 1907. 12 січня.
43. Рада. 1907. 18 січня.
44. Рада. 1907. 26 січня.
45. Рада. 1907. 3 січня.
46. Рада. 1907. 4 січня.
47. Рада. 1907. 5 січня.
48. Рада. 1907. 6 січня.

49. Рада. 1907. 7 січня.
50. Рада. 1907. 9 січня.
51. У Києві. Громадська думка. 1906. 4 січня. №4. С. 3
52. У Києві. Громадська думка. 1906. 8 січня. № 7. С. 3
53. Украинская жизнь (Москва). 1912. № 2. 86 с.
54. Украинская жизнь. 1912. № 3. 124 с.
55. Украинская жизнь. 1912. № 4. 122 с.
56. Украинская жизнь. 1912. № 5. 114 с.
57. Украинская жизнь. 1912. № 6. 175 с.
58. Украинская жизнь. 1912. № 7–8. 110 с.
59. Украинская жизнь. 1912. № 9. 99 с.
60. Украинская жизнь. 1913. № 1. 108 с.
61. Украинская жизнь. 1913. № 4. 122 с.
62. Южный край (Екатеринослав). 1906. 8 (21) марта.
63. Южный край. 1906. 12 (25) апреля.
64. Южный край. 1906. 14 (27) сентября.
65. Южный край. 1906. 2 (15) августа.
66. Южный край. 1906. 20 июля (2 августа).
67. Южный край. 1906. 21 марта (3 апреля).
68. Южный край. 1906. 27 апреля (10 мая).
69. Южный край. 1906. 3 (16) ноября.

Документи особового походження

70. Вернадский В. Дневники: март 1921 – август 1925. Москва: Наука, 1998. 214 с.
71. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901 – 1914 роки). Винніпег, Манітоба: накладом. Вид-во Спілки Тризуб, 1949. 169 с.
72. Маклаков В. Вторая Государственная дума. Воспоминания современника. 20 февраля – 2 июня 1907 г. Москва: Центрполиграф, 2006. 335 с

73. Маклаков В. Первая Государственная дума. Воспоминания современника. 27 апреля - 8 июля 1906 года. Москва Центрполиграф, 2006. 335 с.
74. Милуков П. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 528 с
75. Родичев Ф. Воспоминания и очерки о русском либерализме. Ньютонвилл: Oriental Research Partners, 1983. 1254 с.
76. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). У 3-х ч. Львів, 1926. Ч.3. 75 с.
77. Шипов Д. Воспоминания и думы о пережитом. Москва: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1918. 593 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті та рецензії

78. Ветров Р. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) Дніпропетровськ. Дніпродзержинськ: Вид во «Поліграфіст», 2001. 245 с.
79. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні: У двох томах. Т. 1: Революційна Українська партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 388 с.
80. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.
81. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с
82. Донченко О. Особливості поширення європейських ліберальних ідей в Україні у другій половині ХІХ століття. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. №. 6 (2). С. 3-6.
83. Донченко С. Загострення українського питання в 1912-1914 рр. *Культура народів Причорномор'я*. 2008. С. 48-51
84. Донченко С. ІІІ–ІV Державні думи та ліберали України. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2009. №. 16. С. 43-53.

85. Донченко С. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ, Видавничий відділ ДДТУ, 2004. 379 с.
86. Іваницька С. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри. *Сіверянський літопис*. 2011. №. 6. С. 108-124
87. Іваницька С. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905-лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту. *Сіверянський літопис*. 2013. №. 3. С. 45-60.
88. Казакевич О. Цензура й українська мова у національній політиці Російської імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). *Емінак*. 2017. №. 4 (1). С. 28-34.
89. Калмакан І. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. Одеса: Астропринт, 1997. 192 с.
90. Киселев И., Корелин А., Шелохаев В. Политические партии в России в 1905 – 1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ). История СССР. 1980. № 4. С. 78 – 87.
91. Ковальчук С. Комітет партії Народної свободи в Одесі. Жовтень 1905—квітень 1906 рр.(На матеріалах газети Одесский листок). *Записки історичного факультету*. 2009. №. 20. С. 251-259.
92. Ковальчук С. Одеські кадети на сторінках партійної преси (за матеріалами газети Речь та журналу Вестник Партии народной свободы). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2011. №. 22. С. 186-194.
93. Королева Н. Земское самоуправление в России, 1864-1918: В 2 кн. Кн. 1: 1864-1904.Ин-т рос. истории РАН. М.: Наука, 2005. 430 с.
94. Королева Н. Земское самоуправление в России, 1864-1918: В 2 кн. Кн. 2: 1904-1918.Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2005. 430 с.
95. Кривобок О. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905–1907 роках. *Сіверянськи літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2008. № 3. С. 120–136

96. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій. *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України. Київ, 1999. Ч. 2. С. 248-444
97. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906-1917). Монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
98. Миронов Б. Российская империя. От традиции к модерну. Том 1. СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. 884 с.
99. Миронов Б. Российская империя. От традиции к модерну. Том 2. Монография. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. 906 с.
100. Миронов Б. Российская империя. От традиции к модерну. Том 3. СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. 985 с.
101. Миронов Б. Российская модернизация и революция. СПб.: Дмитрий Буланин, 2019. 528 с.
102. Назарова Є. Південноукраїнські осередки партії кадетів на початку XX ст: основні тенденції розвитку. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2013. №. 29. С. 30-44.
103. Селезнёв Ф. Конституционные демократы и буржуазия (1905-1917 гг.). Нижний Новгород: Изд. Нижегородского университета, 2006. 227 с.
104. Селезнев Ф. Либералы и социалисты – предшественники кадетской партии. Вопросы истории. 2006. № 9. С. 22-35
105. Соловьев К. Кружок «Беседа». В поисках новой политической реальности 1899–1905. Москва: РОССПЭН, 2009. 284 с.
106. Старинець О. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906). *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 37–46
107. Стрілець В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.

108. Федьков О. Політичні партії в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: навчально-методичний посібник Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 134 с.

109. Шелохаев В. Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции. М.: РОССПЭН, 2015. 863 с.

110. Шелохаев В. Либералы и массы (1907–1914 гг.). Вопросы истории. 1994. № 12. С. 46-63.

111. Шелохаев В. Либеральная модель переустройства России. Рос. независим. ин-т социальн. и нац. и пробл.; Центр полит. и эконом. пробл. М.: РОССПЭН, 1996. 277 с.

112. Шляхов О. Партія кадетів як ліберальна альтернатива в суспільно-політичному русі Катеринославщини початку XX ст. Проблеми політичної історії України. 2016. №. 11. С. 60-69.

113. Щербак Н. Цензура і влада в умовах реформування Російської імперії у другій половині XIX–на початку XX ст. Публічне право. 2013. №. 3. С. 295-301.

114. Щербак Н. Цензурна реформа в Російській Імперії у системі буржуазних перетворень 60-70-х років XIX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2008. Т. 1. №. 24. С. 76-79.

115. Щербак Н., Щербак Н. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX–поч. XX ст.). *Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. №. 5. С. 202-209.

116. Щербин Л. Конституційно-демократична партія Росії і українське питання (1905–1918 рр.) в сучасній вітчизняній історіографії. *Галичина*. 2014. №. 25-26. С. 317-323.

117. Ядловська О. Діяльність загальноросійських політичних партій та організації у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Емінак*. 2016. №. 3 (3). С.30-37.

Автореферати дисертацій і дисертації

118. Білоус А. Діяльність Конституційно-демократичної партії в Україні під час Першої російської революції (1905–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 32 с
119. Донченко С. Ліберальні партії України. 1900–1920 рр : дис. спец. 07.00. 01 «історія України». Дніпропетровськ, 2006. 34 с.